

‘પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય’ ગાથા ૧૦. પુરુષ એટલે કે ચૈતન્ય આત્મા. એને આ અશુદ્ધતા કઈ રીતે થઈ? પ્રશ્ન એ છે. ‘પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય’ પુરુષ એટલે ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા, એની મુક્તિની શુદ્ધિની સિદ્ધિનો ઉપાય. પ્રયોજનનો ઉપાય કરવો હોય તો અશુદ્ધતા થઈ કઈ રીતે? એ પ્રશ્ન છે. અશુદ્ધતા હોય તો એને અશુદ્ધતા ટાળવાની ને શુદ્ધતા કરવાનો પ્રયત્ન હોય. તો અશુદ્ધતા થઈ કઈ રીતે? એ પ્રશ્ન છે. સમજાણું કાંઈ? ભગવાન ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા, એની પ્રયોજનની સિદ્ધિ કરવી છે તો એનો અર્થ કે એને પ્રયોજનની સિદ્ધિ નથી. એટલે કે એને અશુદ્ધતા-મલિનતા એની દશામાં છે તો એ મલિનતા આવી કઈ રીતે કે જેને ટાળીને પોતાની શાંતિનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવું પડે? સમજાણું કાંઈ?

એનો ઉત્તર આ ચાલે છે. ‘આ પરિણામનો વ્યાપ્યવ્યાપક ભાવથી આત્મા જ કર્તા છે.’ શું કહે છે? જે શુભ-અશુભરાગ થાય છે ને? આત્મામાં શુભ ને અશુભ, પુણ્ય ને પાપના ભાવ, તેનો એ પરિણામનો આત્મા કર્તા છે. આત્માએ કરેલો એ વિકાર એ એનું કામ છે. એથી એને ટાળવા માટે સ્વભાવનો આશ્રય લઈને આત્માની સિદ્ધિ કરવી પડે છે. સમજાણું કાંઈ?

‘ભાવ્યભાવકભાવથી આત્મા જ ભોક્તા છે,...’ આત્મા પોતે જ પોતાના વિકાર ભાવનો વ્યાપ્ય એટલે અવસ્થા, વ્યાપક એટલે પોતે પદાર્થ એનો કર્તા અને એવા જ રાગ-દ્વેષ અથવા હરખ-શોકના ભાવ, એનું એ ભાવ્ય એટલે ભોગવવા લાયક (છે અને) આત્મા ભોક્તા (છે). પોતાના જ વિકારી હરખ-શોકના પરિણામને આત્મા ભોગવે છે માટે તેને ભોક્તા કહેવાય છે. બીજા બે સિદ્ધાંતો થયા-કર્તા ને ભોક્તા. વિકારનો (કર્તા) આત્મા ને ભોક્તા પણ વિકારનો આત્મા. કર્મને લઈને નહિ, કર્મનો કર્તા નહિ, કર્મનો ભોક્તા નહિ. કર્મને લઈને વિકારનો કર્તા નહિ, કર્મને લઈને વિકારનો ભોક્તા નહિ અને કર્મનો કર્તા ને કર્મનો ભોક્તા આત્મા નહિ એમ સિદ્ધ કરવું છે. સમજાણું કાંઈ?

મુમુક્ષુ :- ... તો કર્મને લઈને આવ્યું ને?

ઉત્તર :- ક્યાં આવ્યું? એનો પોતાના પરિણામ થયા, એમ થયું. નિમિત્તથી પરિણામ થયા, થયા તો પોતાના, એનાથી થયા છે ક્યાં? થયા છે પોતાના. વિકારી પરિણામ જીવ કરે છે, ત્યારે નિમિત્તથી થયા એમ વ્યવહારથી કહેવામાં આવે છે. એ તો નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવા (કહેવામાં આવે છે). આત્મા પરને કરતો નથી ને પરથી આત્મામાં કરાતું નથી. એ જ્યાં સુધી એને નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી પુરુષાર્થથી એને ટાળવા એવો એને અવકાશ રહેતો નથી. કહો! સમજાણું કાંઈ? હવે એની વ્યાખ્યા કરે છે.

‘વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ એટલે શું...’ તમે એમ કહ્યું કે, વ્યાપ્યવ્યાપકભાવથી આત્મા જ કર્તા છે, એમ છે ને? ‘જ’ છે ને? આત્મા જ પોતાના શુદ્ધ આનંદના મહાન સ્વભાવને... એથી આ શબ્દ આવ્યો હતો ‘અબધુ’. ‘આપ સ્વભાવમેં રે અબધુ સદા મગનમેં રહેના.’ સમજાણું? ‘આપ સ્વભાવમેં રે અબધુ સદા મગનમેં રહેના.’ ધર્મી જીવે આપ સ્વભાવ એટલે આત્માનો જ્ઞાન, આનંદ આદિ ત્રિકાળ શુદ્ધ સ્વભાવ છે એમાં એણે મગન રહેવું એટલે રુચિ, સ્થિરતા કરીને ઠરવું. એ મસ્ત ધર્મી જીવોનું એ કર્તવ્ય ને કાર્ય છે. સમજાણું કાંઈ? કહે છે, એ મસ્તપણું પ્રગટ્યું કઈ રીતે? પહેલા વિકારમાં પોતે કર્તાપણે હતો તો એ વિકારને ટાળનારો સ્વભાવની મસ્તીમાં આવીને વિકારને ટાળે છે. સમજાણું કાંઈ?

વ્યાપ્યવ્યાપકભાવથી જીવ એ પુણ્ય, પાપ, કામ, ક્રોધ, દયા, દાન, વ્રત આદિના શુભાશુભ વિકારભાવનો આત્મા વ્યાપ્યવ્યાપકથી કરનારો, રચનારો છે. એટલે શું કહે છે? વ્યાપ્યવ્યાપક એટલે શું? કે, ‘જે નિયમથી સહચારી હોય તેને વ્યાપ્તિ કહે છે.’ વ્યાપ્ય અને વ્યાપક સમજાવવા પહેલા વ્યાપ્તિ સમજાવે છે. જે નિશ્ચયથી સાથે હોય, સહચારી હોય તેને વ્યાપ્તિ કહે છે. એટલે શું? વ્યાપ્તિ એટલે કેમ સમજવું? કે, ‘જેમ ધૂમાડા અને અગ્નિમાં સહચારીપણું છે.’ જ્યાં ધૂમાડો હોય, ત્યાં અગ્નિ હોય જ. અગ્નિ ન હોય ત્યાં ધૂમાડો ન જ હોય. જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય જ અને જ્યાં અગ્નિ ન હોય ત્યાં ધૂમાડો ન જ હોય. અગ્નિ હોય ત્યાં ધૂમાડો હોય ને ન હોય એ પ્રશ્ન અહીં નથી અત્યારે. અહીં તો ધૂમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય જ, અગ્નિ ન હોય ત્યાં ધૂમાડો ન જ હોય. જેમ રસોડામાં ધૂમાડો છે તો અગ્નિ છે. તળાવમાં અગ્નિ નથી તો ધૂમાડો નથી. સમજાય છે કાંઈ?

‘જેમ ધૂમાડા અને અગ્નિમાં સહચારીપણું છે. જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય...’ એ સહચારી-સંબંધ છે, અવિનાભાવ સંબંધ છે. અવિનાભાવ સંબંધ. ધૂમાડાને ને અગ્નિને અવિનાભાવ સંબંધ છે. એટલે કે જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય જ અને અગ્નિ જ્યાં ન હોય ત્યાં ધૂમાડો ન હોય, એમ. ન જ હોય. ‘અને અગ્નિ વિના ધૂમાડો ન હોય.’ અસ્તિ-નાસ્તિ અન્વય, વ્યતિરેક કર્યું. જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય જ, જ્યાં અગ્નિ ન હોય ત્યાં ધૂમાડો નથી. જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં ધૂમાડો હોય એમ પ્રશ્ન નથી, એ પ્રશ્ન જુદો થઈ ગયો. અહીં તો ધૂમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય અને અગ્નિ ન હોય ત્યાં ધૂમાડો

ન હોય. સમજાણું કાંઈ? અન્વય, વ્યતિરેક થઈ ગયું. જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય, અગ્નિ વિના ધૂમાડો ન હોય. કેમ? એ દષ્ટાંત (થયો).

પુણ્ય-પાપના રાગાદિ ભાવ જે છે ‘રાગાદિભાવ અને આત્મામાં સહચારીપણું છે.’ હવે પેલાની સાથે મેળવે છે. નિયમથી સહચારી હોય તેને વ્યાપ્તિ કહીએ. તો ત્યાં કહ્યું, ધૂમાડા ને અગ્નિમાં સહચારીપણું (છે). તેમ રાગાદિભાવ ને આત્મામાં સહચારીપણું છે. રાગ પુણ્ય, પાપ, દયા, દાન, વ્રત, ભક્તિ, કામ, ક્રોધ, પુણ્ય એ બધા ભાવ રાગ છે. શુભ-અશુભ રાગ વિકાર છે. જ્યાં વિકાર હોય ત્યાં આત્મા હોય જ, ત્યાં આત્મા હોય જ. આત્મા હોય ત્યાં વિકાર (હોય) એમ અત્યારે પ્રશ્ન નથી. જ્યાં રાગાદિભાવ, વિકારભાવ હોય ત્યાં આત્મા સાથે હોય જ, સહચારી સાથે હોય. અને ‘જ્યાં રાગાદિ હોય ત્યાં આત્મા હોય જ.’ છે ને? સહચારી કીધું ને? હવે એના બે સિદ્ધાંત (કહેશે). જ્યાં પુણ્ય-પાપના ભાવ હોય ત્યાં આત્મા હોય જ અને આત્મા ન હોય ત્યાં પુણ્ય-પાપભાવ ન હોય. સમજાણું કાંઈ? ન્યાયથી મેળવે છે.

‘આત્મા વિના રાગાદિ ન હોય.’ રાગાદિ આત્મા વિના અધ્ધરમાં હોય? આકાશમાં, પરમાણુમાં હોય? સમજાણું કાંઈ? આ વ્યાપ્તિ. વ્યાપ્તિ એટલે અવિનાભાવ સંબંધ. અવિનાભાવ સંબંધ એટલે જ્યાં જ્યાં પુણ્ય-પાપના વિકાર ત્યાં-ત્યાં આત્મા અને જ્યાં-જ્યાં આત્મા નહિ, ત્યાં-ત્યાં વિકાર નહિ. એવા અ-વિનાભાવ સંબંધને વ્યાપ્તિ કહેવામાં આવે છે. સમજાણું આ? આ તો સાદી ભાષામાં છે, કાંઈ બહુ એવું ઝીણું નથી. ભાષા ભલે વ્યાપ્તિ ને વ્યાપ્યનું વ્યાપક કોઈ દિ’ સાંભળ્યું પણ ન હોય. કેમ ‘માંગીરામજી’! વ્યાપ્તિ, વ્યાપ્ય, વ્યાપક કોઈ દિ’ દુકાનમાં આવ્યું ન હોય, પેલામાં આવ્યું ન હોય. ધર્મના નામમાં પણ સાંભળવામાં ન આવ્યું હોય, લ્યો! ન્યાં તો આ કરો, દયા પાળો, ભક્તિ કરો, વ્રત પાળો, આ કરો, આ કરો પણ એ શું છે? એમ સિદ્ધ કરે છે. એ ભાવ શું છે? દયાનો, વ્રતનો, પુણ્યનો, પાપનો એ ભાવ બધો વિકાર, રાગ, વિકાર છે અને વિકાર છે ત્યાં આત્મા છે, વિકાર છે ત્યાં જડ છે એમ ન હોય. સમજાણું કાંઈ? અને આત્મા ન હોય ત્યાં વિકાર ન હોય. જડમાં આત્મા નથી ત્યાં વિકાર નથી. સમજાય છે કાંઈ ? આ તો સહેલી ભાષા છે, હોં! છે જરી ન્યાયનો વિષય પણ ઝીણો છે.

મુમુક્ષુ :- વ્યાપ્તિ કર્મ સાથે છે?

ઉત્તર :- ના.. ના, બિલકુલ નથી.

‘આ વ્યાપ્તિક્રિયામાં જે કાર્ય છે...’ જે વિકારના પરિણામ હોય ત્યાં આત્મા હોય. આત્મા ન હોય ત્યાં વિકાર પરિણામ ન હોય. એવી જે ક્રિયા થઈ એ ક્રિયાનું જે કાર્ય આ રાગાદિ પરિણામ તે વ્યાપ્તિનું વ્યાપ્ય-કર્મ છે. એ ક્રિયાનું રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપ તે કાર્ય છે. સમજાણું કાંઈ? ‘તેને વ્યાપ્ય કહીએ.’ વિકારી પરિણામ જીવ વિના હોય નહિ, જીવ

ન હોય ત્યાં વિકાર હોય નહિ. એવા અવિનાભાવ સંબંધની વ્યાપ્તિક્રિયાના જે વર્તમાન, રાગાદિ પુણ્ય-પાપના ભાવ તેને વ્યાપ્ય એટલે કાર્ય એટલે કર્મ એટલે તેને કર્તવ્ય દશા કહેવામાં આવે છે. કહો! ‘માંગીરામજી’!

એ વિકારી કર્તવ્ય કોનું? કે આત્માનું. એ વિકારી વ્યાપ્ય એ કર્મ, કર્મ એટલે કાર્ય. કર્મ (એટલે) અહીં જડની વાત નથી અત્યારે. શુભ ને અશુભ જે રાગ, પુણ્ય-પાપના જે વિકલ્પો એ વિકારનું આત્મા સાથે સંબંધપણું અને એ ન હોય ત્યાં ન હોય એવું સંબંધપણું સિદ્ધ કરીને એવી જે વ્યાપ્તિનું જે જ્ઞાન એ વ્યાપ્તિ તેનું જે તે કાળે તે વ્યાપ્ય એટલે વિકાર પરિણામ તેને કર્મ કહીએ, કર્તવ્ય કહીએ, કાર્ય કહીએ, એને વ્યાપ્ય કહીએ. વિકારી પરિણામને વ્યાપ્ય કહીએ. વ્યાપ્તિ ક્રિયાનું કાર્ય તે વિકાર તેને અહીંયાં વ્યાપ્ય અને કર્મ કહેવામાં આવે છે.

મુમુક્ષુ :- એક જ દ્રવ્યમાં કે બે દ્રવ્યમાં?

ઉત્તર :- ઇ ક્યાં વાત આવી? એની સાથે સંબંધ નથી. શું આવ્યું? વ્યાપ્યવ્યાપક કહ્યું ને? જ્યાં વિકાર છે ત્યાં આત્મા છે, આત્મા નથી ત્યાં વિકાર નથી, આમ આવ્યું ને? આત્મા છે ત્યાં વિકાર છે એમ અહીં પ્રશ્ન નથી લેવો. અહીં તો વિકાર છે ત્યાં આત્મા છે ને આત્મા નથી ત્યાં વિકાર નથી. સમજાણું કાંઈ? જ્યાં ધૂમાડો છે ત્યાં અગ્નિ છે ને અગ્નિ નથી ત્યાં ધૂમાડો નથી. તેથી અગ્નિ છે ત્યાં ધૂમાડો છે એ પ્રશ્ન અહીં અત્યારે નથી. એ સંબંધનું અહીં કામ નથી. સમજાણું કાંઈ? આહાહા..!

તેને વ્યાપ્ય કહીએ. અહીં સિદ્ધ શું કરવું છે? કે, અશુદ્ધતા કઈ રીતે થઈ? આત્મામાં મલિનતા કઈ રીતે થઈ કે જેથી તે મલિનતાને ટાળવાનો ઉપાય જીવને કરવો પડે છે સમજાણું કાંઈ? ત્યારે સિદ્ધ કરે છે કે, મલિનતા આત્માના વ્યાપ્ય-કર્મ-કાર્યથી થઈ છે. એણે કર્યું તો થયું છે. એ મલિનતા કર્મને લઈને થઈ છે, એમ નથી. સમજાણું કાંઈ?

‘આત્મા કર્તા છે તેને વ્યાપક કહીએ.’ વ્યાપ્તિ, વ્યાપ્ય અને વ્યાપક-ત્રણને અહીંયાં સમજાવ્યા છે. એટલે કે વ્યાપ્તિ તો જ્યાં જ્યાં રાગ છે ત્યાં ત્યાં આત્મા છે અને જ્યાં આત્મા નથી ત્યાં રાગ (નથી). એટલો વ્યાપ્તિ સંબંધ બતાવ્યો. હવે એ વ્યાપ્તિનું જે તે કાળે જે પરિણામ, પુણ્ય-પાપના પરિણામ, વિકારી ભાવ છે તેને અહીંયાં વ્યાપ્ય એટલે એને કર્મ કહીએ. વ્યાપ્ય ને કાર્ય કહીએ અને એ કાર્યનો કરનાર આત્મા તેને વ્યાપક કહીએ. સમજાણું કાંઈ? કહો! આ તો ભાષા યાદ રહે એવી છે કે નહિ? ભાવ, ભાવની વાત કરે છે.

અશુદ્ધતા કેમ થઈ? જીવની દશામાં સંસારની મલિનતા ઊભી કેમ થઈ? સંસાર એની પર્યાયમાં છે, સંસાર બહારમાં નથી. જીવનો સંસાર, જીવની પર્યાયમાં છે. પર્યાય એટલે અવસ્થા, એ અવસ્થામાં સંસાર મલિન મિથ્યાત્વ રાગ-દ્વેષ મલિનભાવ તે સંસાર છે. એ સંસાર જીવમાં અશુદ્ધરૂપ ભાવ થયો કેમ? કે, એણે વ્યાપ્યરૂપી વિકારના પરિણામ કર્યા તો થયો. વ્યાપ્ય વિકારનું પરિણામ તેનું કાર્ય અને આત્મા વ્યાપક એટલે તેમાં પ્રસરનારો, એ આત્મા તેનો

કર્તા (છે). સમજાય છે કાંઈ?

એમ કહીને એમ પણ સિદ્ધ કર્યું કે કર્મ છે એનું એ પુણ્ય-પાપ કાર્ય નથી, એનું કર્તવ્ય નથી. તેમ કર્મના પરિણામ ને આ શરીરના પરિણામ થાય એ આત્માનું કર્મ નથી, આત્માનું કાર્ય નથી. સમજાણું કાંઈ? કહો! ‘ધીરુભાઈ’! આ તો સમજાય એવું છે કે નહિ? આમાં કોઈ બહુ વેપારીની પેલી જરૂર નથી, આ તો એક સાધારણ (વાત છે). નહિ તો વેપારીને એમ થાય કે, અમને આવું સમજાય નહિ. આ ન સમજાય? આ તો સાધારણ વાત છે.

પરમેશ્વર ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવ કહે છે કે, ભાઈ! પુરુષ નામ તું આત્મા, ચિદ્રસ્વરૂપ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા. તારે પ્રયોજનરૂપી મુક્તિ સિદ્ધ કરવી છે તો એનો ઉપાય બતાવીએ છીએ પણ એ ઉપાય ક્યારે બતાવાય? કે, એનામાં મલિનતા હોય તો મલિનતાને ટાળવાનો ઉપાય હોય. તો મલિનતા કઈ રીતે ઉત્પન્ન થઈ? સમજાણું કાંઈ? મલિનતા છે કે નહિ એમ સિદ્ધ કરે છે. કર્મ છે કે નહિ એમ અહીં પ્રશ્ન નથી. મલિનતા છે કે નહિ? તારામાં ભ્રમણા, મિથ્યાત્વની અને રાગ-દ્વેષની ભ્રમણા એવી મલિનતા તારી દશામાં છે કે નહિ? જો હોય તો મિથ્યાત્વ સમ્યગ્દર્શન દ્વારા ટળે અને રાગ-દ્વેષ સ્થિરતા દ્વારા ટળે. સમજાણું કાંઈ? કહે છે, પણ એ મલિનતા ઊભી કેમ થઈ? વસ્તુ તો શુદ્ધ છે ને? આત્મા તો શુદ્ધ છે, દ્રવ્યે, ગુણે શુદ્ધ છે. ચિદાત્મા આત્મા ચિદ્દેવ છે, આનંદદેવ છે. ઓહો...! જેના સ્વરૂપમાં પૂર્ણ પવિત્રતાનું ધામ એ આત્મા છે. એવો પવિત્ર આત્મા એમાં મલિનતા કેમ ઊભી થઈ? તો કહે છે કે, એ મલિનતા પોતે કરી, કરી ત્યારે ઊભી થઈ છે. એનો કર્તા આત્મા અને એ મલિનતા તેનું કાર્ય નામ કર્મ નામ કર્તવ્ય નામ વ્યાપ્ય છે. આહા...! સમજાણું કાંઈ?

આત્માની દશાને એકદમ સ્વતંત્ર જેમ છે તેમ અહીં તો સિદ્ધ કરવી છે. આહા...! કહો! સમજાય છે કાંઈ? કેટલો ન્યાય આપીને સિદ્ધ કરે છે! ભાઈ! એ વિકારના પુણ્ય-પાપના પરિણામ અથવા મિથ્યાત્વના પરિણામ-પરમાં સુખ છે એવી માન્યતા, રાગ-દ્વેષમાં હિત છે એવી માન્યતા, પરનું કાંઈ કરી શકું છું એવો મિથ્યા અભિપ્રાય અને ઇષ્ટ-અનિષ્ટને દેખીને તારામાં જે રાગ ને દ્વેષ, આ ઠીક-અઠીક થાય છે એવી મિથ્યાત્વ સહિતની ઇષ્ટ-અનિષ્ટની વૃત્તિઓનો મલિનભાવ તારામાં છે કે નહિ? છે તો કેમ ઉત્પન્ન થયો? કે, તેં કર્યો (તેથી) ઉત્પન્ન થયો. સમજાણું કાંઈ? તેં તે-તે સમયે તે-તે મિથ્યાત્વના અને રાગ-દ્વેષના પરિણામને એ પરિણામ છે, મિથ્યાત્વ અને રાગ-દ્વેષ આત્મામાં મલિન પરિણામરૂપી અવસ્થા છે તો તે અવસ્થા કઈ રીતે થઈ? કે, એ અવસ્થાના કર્તવ્યનો કર્તા આત્મા છે અને તે અવસ્થા તે કર્તાનું કાર્ય છે. કહો! સમજાણું આમાં? આ કાંઈ સમજવું નહિ ને કરવો ધર્મ. ક્યાંથી ધૂળમાં ધર્મ થતો હતો? હજી ધર્મ ક્યાંથી આવે, અધર્મ કેમ ટળે, અધર્મ કેમ ઉત્પન્ન થાય એની ખબર ન મળે. અધર્મ ક્યાં રહેતો હશે? કહો! અધર્મ એટલે મિથ્યાત્વ

અને રાગ-દ્વેષ ભાવ તે અધર્મ છે. એ અધર્મ ક્યાં રહે છે? શરીરમાં રહે? કર્મમાં રહે? બાયડી-છોકરામાં રહે અધર્મ? જીવનો અધર્મ બહારમાં રહે? કહે છે કે, એ અધર્મ તારી દશામાં રહે છે, તારી દશામાં-અવસ્થામાં રહે છે. ત્યારે એ અવસ્થા થઈ કેમ? કે તેં કરી તો થઈ. સમજાણું કાંઈ? કેટલા પડખા એમાં છે, લ્યો! ‘વિદૂષામ્’ માટે ઉદ્ધૃત કર્યું છે, એમ કીધું હતું ને? પહેલેથી કીધું હતું. પંડિતો માટે, સમજનાર જીવો માટે આ એક અધ્યાત્મિક ‘પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય’ પરમ આગમમાંથી હું કરું છું.

ભાઈ! તારામાં કંઈક તો પ્રયોજન સિદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છો કે નહિ? સુખી થવાનો પ્રયત્ન કરે છો કે નહિ? તો હવે એ સુખી કેમ થવું અને દુઃખ છે કે નહિ? એની જેને ખબર નથી તેને દુઃખ ક્યાં રહે છે અને ક્યાંથી તેને ટાળવું અને તેમાં દુઃખને ઠેકાણે શાંતિ મેળવવી એ ક્યાંથી આવે છે? એવી જેને ખબર નથી એને અધર્મ ક્યાં રહે છે (એની) ખબર નથી તો અધર્મ કોને આશ્રયે ટળે એની પણ એને ખબર નથી. કહો! સમજાણું આમાં?

‘આવી રીતે જ્યાં વ્યાપ્ય વ્યાપક સંબંધ હોય,...’ આવી રીતે એટલે? જ્યાં જ્યાં પુણ્ય ને પાપ, પાપ શબ્દે મિથ્યાત્વ પણ છે અને પાપ શબ્દે હિંસા, જૂઠું, ચોરી વિગેરે છે અને પુણ્ય શબ્દે દયા, દાન, વ્રતના પરિણામ એ પુણ્ય છે. એ બધા મિથ્યાત્વ અને પુણ્ય-પાપના ભાવ એ જીવની દશામાં વિકારી પરિણામ છે. એ દશા એની વિકારી છે. એ વિકારી દશા એ એનું કાર્ય છે. એનો કર્તા આત્મા છે. આત્મા ત્યાં અટકે છે તો કરે છે. એને કર્મ કરાવે છે કે સંયોગી ચીજ વિકાર કરાવે છે કે એ પરના કામ જીવ કરે છે તે માટે પરનું કામ જીવનું કામ છે એમ છે નહિ. એનું કામ તો અજ્ઞાનપણે અને મિથ્યાત્વપણે સ્વરૂપના ભાન વિના મિથ્યાત્વ ભાવ અને રાગ-દ્વેષના ઈષ્ટ-અનિષ્ટના ભાવ તેનું એ કામ છે. એ એનો કર્તા છે, એનાથી વિકારી ભાવ ઊભા થયા છે. કહો! સમજાણું કાંઈ?

આવી રીતે જ્યાં વ્યાપ્ય વ્યાપક,... વ્યાપ્ય નામ કાર્ય અને વ્યાપક નામ તે કાર્યનો રચનાર, કરનાર એવો જ્યાં સંબંધ હોય, ‘ત્યાં કર્તાકર્મ, સંબંધ સંભવે,...’ આવું જ્યાં વ્યાપ્ય એટલે કાર્ય અને આ રચનાર આત્મા એવો વ્યાપ્યવ્યાપક સંબંધ હોય ત્યાં કર્તાકર્મ સંબંધ સંભવે. ત્યાં વ્યાપક તે કર્તા અને વ્યાપ્ય કાર્ય થયું છે તે તેનું કર્મ. સમજાણું કાંઈ? ‘શશીભાઈ!’ જુઓ! આ શરીરનું હાલવું-ચાલવું છે એ આત્માનું કામ નથી એમ સિદ્ધ કરે છે. કેમકે આ અવસ્થા છે તે વ્યાપ્ય છે અને તેનું વ્યાપક તો એ પરમાણુ છે, એના રજકણો (છે). એ રજકણો વ્યાપક કર્તા થઈને તેનું હાલવું-ચાલવું કામ કરે છે. આત્માનું એ કર્મ નથી, આત્માનું કાર્ય નથી. સમજાણું કાંઈ?

આ દુકાનના ધંધા... થડે બેઠો હોય છે ને? પછી થાય ને સુતરના પડીકા, દડા કે જે કંઈ, સાકર વેચે... એ બધા કામ થાય છે, આમ જવા-આવવાની ક્રિયા (થાય છે) એ વ્યાપ્ય (છે). એ વ્યાપનું વ્યાપક તો એના રજકણો છે, આત્મા એ વ્યાપ્ય કર્મને કરતો

નથી. એમ અહીંયાં વસ્તુની સ્થિતિ પરમેશ્વર સિદ્ધ કરે છે. આહાહા...! કેમ હશે? ‘કાંતિભાઈ’! આ બધા નામા-જામા લખે છે, ધ્યાન રાખે એ કોણ કરતું હશે? આહાહા...!

કહે છે કે, ‘આવી રીતે જ્યાં...’ આ રીત કીધી એ. વ્યાપ્ય કાર્ય અને વ્યાપક કરનારો એવો જ્યાં સંબંધ હોય ત્યાં કર્તાકર્મ સંબંધ સંભવે છે. જ્યાં વ્યાપ્યવ્યાપક સંબંધ નહિ, ત્યાં કર્તાકર્મ સંબંધ હોઈ શકતો નથી. કહો! સમજાય છે કાંઈ? એક પણ ન્યાય વીતરાગે કહેલો સમજે ને તો એનો નિકાલ થઈ જાય. પણ એકે ન્યાય સમજવો નથી ને એમ ને એમ આંધળી દોડે હાંકે રાખ્યું છે અનાદિનું. ‘શશીભાઈ’! આહાહા...!

એમ કહીને તો (એમ કહ્યું), પોતાનું કાર્ય પોતે કરેને પરના કાર્ય પર કરે એટલે અનંત ચીજો સિદ્ધ થઈ ગઈ. પૃથક પૃથક અનંત ચીજો છે તો તે પ્રત્યેક પદાર્થ પોતાની વર્તમાન હાલતની અવસ્થારૂપી વ્યાપ્ય એનું કાર્ય, એનો એ પરમાણુ આદિ, જીવદ્રવ્ય આદિ કર્તા. કર્તા ને કર્મ વ્યાપ્યવ્યાપકમાં હોઈ શકે છે. એમ કરીને પોતાનું વ્યાપ્યવ્યાપક, પોતાનું કર્તાકર્મ પોતામાં છે. પરનું કર્તાકર્મ (પરમાં છે). એટલે અનંત વસ્તુ પણ સિદ્ધ કરી દીધી. સમજાણું કાંઈ? કેમ હશે આમાં? ‘મગનભાઈ’! આ મકાન-બકાનનું ધ્યાન રાખીને ત્યાં સરખું રાખે કે નહિ એમ હોય? માથે ઊંચા કર્યા ને આ કર્યું ને કેટલું કર્યું! એની મેળાએ થઈ જતું હશે? એની મેળાએ મકાન થાતા હશે? કહો! ‘રજનીભાઈ’! શું હશે આ? એની મેળાએ થાય? ગાંડા કહે ને મૂર્ખ.

અહીં તો કહે છે, એ દરેક રજકણ ત્યાં છે ને મકાનનો એક એક પરમાણુ એવા અનંત રજકણનો એ પિંડ છે. આ ચૂનો, ધૂળ, માટી. એની તે તે સમયની તે અવસ્થાનું કાર્ય વ્યાપ્ય એનો વ્યાપક તે તે દ્રવ્ય રજકણ છે. એને કર્તાકર્મ સંબંધ એની સાથે લાગુ પડે છે. આત્મા કર્તા ને એ કાર્ય છે એવો સંબંધ એની સાથે લાગુ છે નહિ. આહાહા...! ભારે વાત. બરાબર હશે આ? શું બરાબર? આ આખો દિ’ કરે, જેવું બોલવા માગે એ બોલે, લ્યો! કહે છે કે, બોલવાના રજકણ ઉઠે ને? આ અવાજ ઉઠે છે એ જડ છે. એ અવાજની વર્તમાન અવસ્થા તેનું વ્યાપ્ય છે, તેનું કર્મ છે અને એ પરમાણુ તેના વ્યાપક નામ કર્તા છે. આત્મા તે વાણીની પર્યાયનો કર્તા નથી. મૂઢ માને છે તે મિથ્યાત્વભાવનો કર્તા થાય છે. સમજાણું કાંઈ? કેમકે મિથ્યાત્વભાવ એનું વ્યાપ્ય થાય છે પણ એ વાણીની ભાષાની પર્યાય આત્માનું વ્યાપ્ય-કર્મ થાય છે એમ નથી. કહો! બરાબર હશે આ? ‘છોટાલાલભાઈ’! આ બધું અત્યાર સુધી આ માનીએ છીએ એ અમારું ખોટું? જન્મ્યા ત્યારથી માને ને એના ગુરુ એને કહે કે, આ કરો, આ કરાય, આ થાય, આ કરી શકાય. આત્મા ન હોય તો કાંઈ શરીર ચાલે? મડદા ચાલે છે કાંઈ? ભાષા કાંઈ આત્મામાંથી નીકળે છે કે અધરથી નીકળે છે? ભીંતમાંથી નીકળે છે? સાંભળને હવે, તને ખબર નથી. કહેનારને ખબર નથી, સાંભળનારને ખબર નથી. ‘મોહનભાઈ’!

‘પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય’ બાપુ! તારા પુરુષાર્થનો... પુરુષ એવો તું ચૈતન્યસ્વરૂપ ભગવાન, એનું પ્રયોજન, અર્થ એટલે પ્રયોજન, એની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ એનો ઉપાય બતાવવો છે. ઉપાય કરવો છે ત્યારે એ કાંઈ ઉપાય, એનો ઉપાય શેને ટાળવાનો ઉપાય કરવો? કેને પ્રાપ્ત કરવાનો ને કોને ટાળવાનો? સમજાણું કાંઈ? ઉપાય કાંઈ કરે છે એ કાંઈક ટાળવા માગે છે ને કાંઈક મેળવવા માગે છે, એમ ખરું ને? તો ટાળવા માગે છે એ શું? કે, એનામાં થતાં પુણ્ય ને પાપના મિથ્યાત્વના, રાગ-દ્વેષના ભાવ તે અશુદ્ધ પરિણામને ટાળવા માગે છે. તે અશુદ્ધ પરિણામનું કાર્ય કોનું છે? કાર્ય તારું છે. સમજાણું કાંઈ? કહો! ‘ભગવાનભાઈ’! શું બરાબર? આ પોણોસો વર્ષમાં સાંભળ્યું હતું ન્યાં ક્યાંય? દયા પાળો, પોષા કરો, પડિકમણા કરો, મરી ગયો પણ મફત, સમજ્યા વિનાનો.

વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર કેવળજ્ઞાની ત્રિલોકનાથ, જેને એક સમયમાં ત્રણકાળ, ત્રણલોકનું જ્ઞાન. અનંતનું અનંતપણે જ્ઞાન જાણ્યું. એવા અનંત પદાર્થોનો અહીં વ્યાપ્યવ્યાપક સંબંધ સિદ્ધ કરે છે. તારા પુણ્ય-પાપના ને મિથ્યાત્વના ભાવ તે તારું અશુદ્ધપણું, તે તારું કાર્ય, તે તારું વ્યાપ્ય અને તેનો કરનાર, રચનાર કર્તા વ્યાપક છે પોતે, પ્રસરનાર પોતે તે તેનો કર્તા. આમ નક્કી કરે તો પછી એને અશુદ્ધતા ટાળવા માટે ઉપાય ક્યાં કરવો અને કેમ કરવો એની સૂઝ એને પડે. સમજાણું કાંઈ? જ્યાં અશુદ્ધતા છે ત્યાં ભગવાન આત્મા ત્રિકાળ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. એનો અંતર દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રનો ઉપાય કરે ત્યારે એની સિદ્ધિ કૃત્યકૃત્ય આત્માની સિદ્ધિની કૃત્યકૃત્યતા થાય, ત્યારે મલિનતા ટળે. એ ઉપાય પણ એનામાં કરવાનો છે. જેનામાં મલિનતા છે એને ટાળવાનો ઉપાય એમાં કરવાનો છે. એનો ઉપાય કાંઈ શરીરમાં ને વાણીમાં ને પરમાં ને દેરાસરમાં ને સ્વાધ્યાય મંદિરમાં કરવાનો નથી. સમજાણું કાંઈ? ‘વિજયમૂર્તિજી’ બરાબર છે? એવું નીકળ્યું આ તો, શું માનતા હતા ને શું નીકળ્યું!

ભાઈ! પરની જે અવસ્થા દયાની થઈ, શરીર ને જીવનું ટકવું, એની અવસ્થાનો વ્યાપ્યનો કર્તા એ દ્રવ્ય છે, તું નહિ. તારામાં દયાનો શુભભાવ થયો એ તારું કાર્ય ને વ્યાપ્ય ને એનો તું કર્તા, પેલી દશાનો કર્તા નહિ. સમજાણું કાંઈ? આ મંદિરની રચના થઈ, મંદિરની રચનાની પર્યાય થઈ એ વ્યાપ્ય, એનું વ્યાપક એ પરમાણુ દ્રવ્ય છે. તારામાં શું થયું? તારો ભાવ શુભ થયો. એ શુભભાવ રાગ છે, એ તારું વ્યાપ્ય છે, એ તારું કાર્ય છે એનો કર્તા આત્મા છે. એ રાગનો કર્તા મંદિર થયું માટે રાગ થયો એમ નહિ. રાગ થયો માટે મંદિર થયું એમ નહિ. બરાબર છે? ‘માંગીરામજી’! આહાહા..!

અરે..! એની દશામાં શું થાય છે અને કેમ કર્યું છે એની એને ખબર ન મળે. કાં તો વિકાર થાય છે, કર્મને લઈને વિકાર થાય છે માટે આપણે હવે કર્મ ટાળો. કર્મને લઈને વિકાર થાય છે તો હવે આપણે અપવાસ-બપવાસ કરીને કર્મને ટાળો, લ્યો! આ એના ઉપાય. ભાન નથી કે એ કર્મ તારું છે જ નહિ, કર્મનું કાર્ય તારું છે જ નહિ. એટલે કર્મને ટાળવું

એ તારામાં છે જ નહિ. તારામાં તો મલિનતાના મિથ્યાત્વભાવ ને રાગ-દ્વેષના ભાવ તેં કર્તા થઈને કર્યા, (હવે) તારે ટાળવા કર્તા થઈને. એમાં ને એમાં ઉપાય છે. જેમ મલિનતા ત્યાં છે તો તેને ટાળવાનો ઉપાય પણ પુરુષ ચૈતન્યસ્વરૂપ ભગવાન આત્મા, એનું સમ્યગ્દર્શન કરી, એનું જ્ઞાન કરીને સ્થિરતા કરવી એ એનો ઉપાય છે. એમાં ને એમાં ઉપાય છે, બહારમાં ક્યાંય છે નહિ. સમજાણું કાંઈ?

‘બીજા સ્થાનમાં ન સંભવે.’ શું કહે છે? જ્યાં વ્યાપ્ય અને વ્યાપક સંબંધ હોય ત્યાં કાર્ય ને કારણ કર્તાપણું સંભવી શકે. જ્યાં વ્યાપ્ય અને વ્યાપક ન હોય ત્યાં કાર્ય અને કર્તા સંભવી શકે નહિ. અન્ય સ્થાનમાં ન સંભવે, એમ શબ્દ પડ્યો છે ને? નીચે છે ‘બીજા સ્થાનમાં ન સંભવે.’ નીચે લીટી (છે). એટલે કે તારા મિથ્યાત્વના પરિણામ—હું દેહની ક્રિયા કરું છું, હું ભાષા બોલું છું, મેં મંદિર બનાવ્યું, મેં માલ તોલ્યો, મેં માલ આપ્યો, મેં પૈસા લીધા, મેં પૈસા દીધા એવી જે જડની ક્રિયા તેને માની કે, મેં કરી એવો જે મિથ્યાત્વભાવ એ મિથ્યાત્વભાવનું વ્યાપ્ય તારું છે અને તું તેનો કર્તા છો. સમજાણું કાંઈ?

‘બીજા સ્થાનમાં ન સંભવે.’ એમ કરીને શું કરી નાખ્યું? જ્યાં જ્યાં તેની જીવમાં દશામાં વિકાર છે તે વિકાર તેનું કાર્ય છે ને તે એનો કર્તા. એ સિવાય એનું કર્તાકર્મપણું વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણું બીજામાં નથી. માટે બીજામાં કર્તાકર્મપણું હોઈ શકે નહિ. શરીરનું કામ આત્મા ત્રણકાળમાં કરે નહિ, વાણી બોલે નહિ ત્રણકાળમાં. કેમ કે એની સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપક સંબંધ નથી. ખાવાની ક્રિયા થઈ એ આત્મા કરે નહિ, એમ કહે છે. કેમકે આત્માને તેના કાર્ય કર્તાપણાનો સંબંધ એમાં નથી, એનું કાર્ય વિકાર ને આત્મા કર્તા એટલો સંબંધ સંસારમાં અનાદિથી અજ્ઞાનીને છે. સમજાણું કાંઈ?

મુક્તિનો ઉપાય કહેવો છે ને? જેમ આ વિકારી કર્તવ્યમાં કર્તા થઈને રોકાયેલો છે ને? ત્યારે હવે એને ટાળવું હોય એટલે પોતાની પ્રયોજનની સિદ્ધિ કરવી હોય તો એણે શુદ્ધ સ્વરૂપ ચૈતન્યમૂર્તિ ચૈતન્યસ્વરૂપ એવો પુરુષ આત્મા, કે જેમાં વિકાર નથી એવા અવિકારી સ્વભાવની અંતર્મુખ દષ્ટિ કરવી તે તેનું વ્યાપ્ય છે, તે તેનું કાર્ય છે અને તેનો તે આત્મા કર્તા છે. આમ અજ્ઞાનભાવમાં જે વિકારી વ્યાપ્ય ને આત્મા કર્તા હતો એ સ્વભાવના ભાનમાં નિર્વિકારી શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા જ્ઞાયક આત્મા છે એવી અંતર્મુખ સ્વભાવની રુચિ, દષ્ટિ, જ્ઞાન ને લીનતા (કરે) એ આત્માનું કાર્ય છે. કેમકે એ આત્માનું વ્યાપ્ય છે. પેલું જે અજ્ઞાન કાર્ય ને કર્તા હતું એ ટળી ગયું. સ્વભાવનો આશ્રય લઈ ચૈતન્ય પ્રભુ પૂર્ણ આનંદ છે, જ્ઞાયક છે એવી અંતર્મુખની દષ્ટિ થતાં તેનું વ્યાપ્ય, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના નિર્મળ પરિણામ વ્યાપ્ય થયા અને આત્મા તેનો કર્તા છે. એને બીજે સંબંધ નથી. હવે વિકાર કર્મ ને આત્મા કર્તા એવો સંબંધ ત્યાં રહેતો નથી.

બહારનો કર્તા-કર્મ સંબંધ તો અજ્ઞાનીને નથી. અજ્ઞાનમાં વિકાર પરિણામનું કાર્ય ને

વ્યાપ્ય અને કર્તા આત્મા એવો સંબંધ હતો, એ જ્યાં ચૈતન્ય શુદ્ધ સ્વરૂપ છે એ પર્યાયબુદ્ધિમાં રાગનો કર્તા હતો. (હવે) સ્વભાવબુદ્ધિ, સમ્યક્બુદ્ધિ, ચૈતન્યબુદ્ધિ થઈ, ચૈતન્યબુદ્ધિ, સમ્યગ્દર્શનબુદ્ધિ, શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ મહાસ્વભાવનો સાગર છું, એવું સમ્યગ્દર્શન, તે સ્વભાવ સન્મુખનું જ્ઞાન, સ્વભાવમાં સ્થિરતા એવા ત્રણ અંશો દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર જે ધર્મરૂપ તે તેનું વ્યાપ્ય થયું, આત્મા તેનો કર્તા વ્યાપક થયો. હવે વિકારી પરિણામ તેનો કર્તા ને વિકારી કર્મ એ જ્ઞાનીને રહ્યું નહિ. સમજાણું કાંઈ? અજ્ઞાનીને પરનું કાર્ય ને કર્તાપણું તો હતું નહિ. એનું હતું વિકારી મિથ્યાત્વ ને રાગ-દ્વેષનું કાર્ય ને એનો કર્તા.

હવે જ્યાં ‘પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય’ પુરુષ એવો ભગવાન જ્ઞાનમૂર્તિ પ્રભુ, આનંદમૂર્તિ આત્મા એમાં બેહદ શક્તિનો પિંડ સત્ત્વ આત્મા એવી અંતર્મુખની, અંતર્મુખની, બહિર્મુખનું વલણ હતું એ છોડીને અંતર્મુખના વલણનું કાર્ય જ્યાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનરૂપી, શાંતિરૂપી એટલે ચારિત્ર, વીતરાગી પર્યાય જ્યાં ધર્મની-મોક્ષમાર્ગની થઈ તેનો કર્તા કોણ? કે, પૂર્વના મલિન પરિણામ હતા તે તેનો કર્તા? પૂર્વે રાગની મંદતા હતી એનાથી આ નિર્મળ પર્યાય પ્રગટી. એ રાગની મંદતા કર્તા અને નિર્મળ પર્યાય કર્મ-કાર્ય એમ છે? ના, ના. એમ નથી. વિકારી પરિણામ તો અજ્ઞાનનું અથવા અશુદ્ધતાનું કાર્ય હતું. એ કાર્ય પાછું કારણ થઈને શુદ્ધતાની પર્યાયનું કારણ થાય એમ બને નહિ.

આત્માનો ધર્મ એટલે આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રભુ, એના અંતર્મુખની દૃષ્ટિ, જ્ઞાન ને શાંતિ (થવી), સ્વભાવના અવલંબે, શાંતિ સાગરના આશ્રયે પ્રગટ કરતા ત્યાં પેલા વિકારી પર્યાયનો વ્યય થયો, નિર્વિકારી પર્યાયની ઉત્પત્તિ થઈ, નિર્વિકારી પર્યાયના કાર્યનો આત્મા કર્તા થયો. એની કોઈ પૂર્વની પર્યાય કર્તા નહિ, કર્મ ખસ્યું માટે આત્મામાં સમ્યગ્દર્શનનું કાર્ય થયું એમ નહિ. બરાબર સમજાય છે કે નહિ?

બીજા સ્થાનમાં, બીજા ક્ષેત્રમાં કે બીજા ભાવમાં ભગવાન આત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને ભૂલી અને અશુદ્ધતાના મિથ્યાત્વ અને રાગ-દ્વેષ પરિણામનો કર્તા થઈને, કર્તા થઈ સ્વતંત્ર (કરે). કર્તાની વ્યાખ્યા-સ્વતંત્રપણે કરે, જેને બીજાની અપેક્ષા નથી. એ વિકાર સ્વતંત્રપણે જીવ કરે, જેમાં કર્મની અપેક્ષા નથી. આહાહા...! એવો વિકારનો સ્વતંત્રપણે કરનાર અને મિથ્યાત્વ અને રાગ-દ્વેષના પરિણામ તે તેનું કાર્ય.

હવે ગુલાંટ ખાય છે, સ્વતંત્રપણે ભગવાન આત્મા કર્તા. દ્રવ્ય સ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ પડતા સમ્યગ્દર્શન (થતાં), દ્રવ્ય સ્વભાવનું જ્ઞાન થતાં, દ્રવ્ય સ્વભાવમાં સ્થિરતા થતાં એ ચારિત્ર (થયા) એનો કર્તા તે દ્રવ્ય છે અને એની નિર્મળ દશા તે તેનું વ્યાપ્યરૂપી કર્મ છે. એ સિવાય બીજે સ્થાને તેનું કર્તાકર્મપણું સંભવે નહિ. ભાઈ! એટલે હવે વિકાર કાર્ય ને આત્મા કર્તા એ ત્યાં સંભવે નહિ. સમજાણું કાંઈ?

‘એ જ રીતે...’ એ જ રીતે. હવે ભાવ્યભાવકની (વ્યાખ્યા કરશે). વ્યાપ્ય-વ્યાપકની

વ્યાખ્યા કરી. ‘શશીભાઈ’! આહાહા...! સર્વજ્ઞ સ્વભાવે જાણ્યું, સર્વજ્ઞ સિવાય આવી વાત ક્યાંય હોય નહિ. અનંત પદાર્થ, અનંત ક્ષેત્ર, અનંત કાળ, અનંત ગુણ, અનંત પર્યાય, એના સ્વતંત્રપણાનું, વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણાનું, કર્તાકર્મપણાનું, અનંતનું અનંતપણે એવું જેને જ્ઞાન હોય તે સર્વજ્ઞ.

જેના મતમાં, આવા દ્રવ્યો અનંત ક્ષેત્ર, અનંત કાળ, અનંત ગુણો, અનંત પર્યાય (નથી), જેના એક એક દ્રવ્યમાં અનંતા અનંતા ગુણનું વ્યાપ્યપણું, કર્મ કાર્ય ને પોતે કર્તા એવી જેના મતમાં આવી ચીજ નથી, એના મતમાં સર્વજ્ઞ હોઈ શકે નહિ. સમજાણું કાંઈ? અને જેના મતમાં આ બધું છે, બધું સર્વ દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, ભાવ, ગુણ, પર્યાય એને જેણે જાણ્યા એવા સર્વજ્ઞ, આવા ભાવવાળામાં સર્વજ્ઞ હોય. એય...! ‘શશીભાઈ’! આહાહા...! અને એ સર્વજ્ઞની વાણીમાં—આગમમાં આ આવ્યું.

ભાઈ ! તું અનંત માહેલો જુદો પદાર્થ છો. તારા મલિન પરિણામનો કર્તા તું, મલિન પરિણામ તારું કાર્ય, એ તારું સ્વતંત્ર તારામાં છે. પરને લઈને નહિ, પરમાં નહિ. તારું વ્યાપ્ય-વ્યાપકનું પરમાં નહિ, તારું વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણું પરને લઈને નહિ. આહા...! જુઓને! સ્વ પર અનેક સિદ્ધ કરે છે. અનેકની વ્યાખ્યા પછી અનંતમાં જાય છે. સમજાણું કાંઈ?

એમ જ્યારે વ્યાપ્યવ્યાપક સંબંધ હોય ત્યાં કર્તાકર્મ સંબંધ હોય, એમ ભાવ્યભાવક સંબંધ હોય ત્યાં ભોક્તાભોગ્ય સંબંધ હોય. હવે એ સિદ્ધ કરે છે. સમજાણું? એવી રીતે ‘જે જે ભાવ અનુભવવા યોગ્ય હોય તેને ભાવ્ય કહીએ...’ શું કહે છે? કે, જીવમાં જે હરખ-શોકના પરિણામ, હરખ-શોકના ભાવ (થાય છે) એ ભાવ્ય છે—અનુભવવાને યોગ્ય છે. આત્માને શરીર, સ્ત્રીનું શરીર, હાડકા, માંસ, લાડવા, દાળ, ભાત, શાક એ આત્માને ભોગવવા યોગ્ય ભાવ્ય નથી. એ ભાવ્ય આત્માને નથી, એ ભોગવવા યોગ્ય નથી. આહા...! એને ભોગવવા યોગ્ય ભાવ્ય (હોય તો) હરખ ને શોકના પરિણામ તે (છે). ‘જે જે ભાવ...’ દશા અનુભવવા, વેદવા યોગ્ય છે, ભોગવવા યોગ્ય છે ‘તેને ભાવ્ય કહીએ...’ કહે છે કે, હરખ-શોકના પરિણામ તે ભાવ્ય છે, એનો ભોક્તા આત્મા છે. આત્મા ભોક્તા અને સ્ત્રીનો દેહ ને લાડવા, દાળ, ભાત ભાવ્ય નામ ભોગવવા યોગ્ય, એવું વસ્તુમાં નથી. સમજાય છે કાંઈ? આ પ્રત્યક્ષ પારાયણ છે. આહા...!

સીગારેટ પીવે ને? ટૂંકી હોય તો આમ હાથ રાખે, આમ હાથ રાખે. કહે છે, એ કાળે તને ભોગવવા યોગ્ય શું છે? એ બીડીની પર્યાય છે? ના. બીડીની પર્યાય ભાવ્ય ને ભોગવવા યોગ્ય તો એના પરમાણુઓ છે. એય...! વીતરાગની વાત જ જગતથી ઊંધી. એ વાતે વાતે ફેર. ‘આનંદ કહે પરમાનંદા માણસે માણસે ફેર, એક લાખે તો ન મળે ને એક તાંબિયાના તેર’ એમ ભગવાન કહે છે કે હે અજ્ઞાની આત્મા! તારે ને મારે ન્યાયમાં ક્ષણે ક્ષણે, શબ્દે શબ્દે ફેર છે. આહાહા...! સમજાણું કાંઈ?

જે ભાવ, ‘જે જે ભાવ...’ અસ્તિ કરી ને? ભાવની અસ્તિ છે. શેની? રાગ-દ્વેષ, હરખ-શોકની. જીવને તે અનુભવવા યોગ્ય ભાવ છે. રાગ ને દ્વેષ, હરખ ને શોક, બસ! એ પરિણામ જ આત્માને ભોગવવા યોગ્ય છે, તેને ભાવ્ય કહીએ. ‘અનુભવ કરનાર પદાર્થને ભાવક કહીએ.’ અને એ વિકારી પરિણામનો અનુભવ કરનારો આત્મા, તેને ભાવક—એ ભાવનો ભોગવનાર કહેવામાં આવે છે. આહાહા...! દુનિયા કહે છે ને? ઈશ્વરે આપ્યું તે ભોગવીએ. શું ધૂળ? ધૂળ ભોગવે? પૈસા. સ્ત્રી સુંદર રૂપાળી હોય ને માખણ જેવું શરીરને ભોગવે. તને ભાન નથી, અક્કલ નથી. સાંભળને!

ભાઈ! ભગવાન એમ કહે છે ને એમ છે કે તે કાળે તને જે રાગનો ભાવ થાય છે ને? તે રાગનો ભાવ્ય છે તેને ભોગવવા યોગ્ય છે, તું એનો—વિકારનો અજ્ઞાનભાવમાં ભોક્તા છો. સમજાણું કાંઈ? પરને ભાવ્ય નામ ભોગવવા યોગ્ય બનાવ એમ પરવસ્તુ કોઈ દિ’ બનતી નથી અને તું તેનો ભોગવનાર બન એવું તારામાં કોઈ દિ’ બનતું નથી. સમજાણું કાંઈ? આહાહા...! આમ ઊંચા સાટા ખાતો હોય, સાટા ઘીમાં સોંસરેલા.. એ.. શું કહે છે? શું કહે છે? એય...! ડોસા! એવી ભાષા આપણી કાઠિયાવાડીમાં છે. ઇ પછી આમ દાંત ન હોય તો આમ મીઠાશ તો લાગે કે નહિ? ભગવાન ના પાડે છે, ભાઈ! સાંભળને પ્રભુ! એ મીઠાશની પર્યાય તો જડની છે. મીઠાશ જે છે ગળી, ગળી દશા તો જડની છે. એ તે ભોગવી છે? એ તારે ભોગવવા યોગ્ય દશા થઈ છે? તને ખબર નથી. એ કાળે તને પ્રેમ આવ્યો છે, રાગ આવ્યો છે પાપરાગ એ પાપ રાગનું ભાવ્ય નામ ભોક્તા તું છો ને તે ભોગવવા યોગ્ય પાપરાગ છે, એ ચીજ નહિ. આહાહા...! આવું સ્વરૂપ વીતરાગ સિવાય ક્યાંય હોઈ શકે નહિ. સમય સમયનો ભોક્તા તેના ભાવ્યનો, આહા...! આ તે કાંઈ વાત! સમય-સમયનો એના વિકારી પરિણામને યોગ્ય જે ભાવ્ય, એ ભોગવવા યોગ્ય છે, તું એનો ભોક્તા છો, ભાવક છો. એ સિવાય ભાવ્યભાવક (સંબંધ બીજે ક્યાંય નથી).

‘આવો ભાવ્યભાવક સંબંધ જ્યાં હોય ત્યાં ભોક્તા...’ (પહેલા કહ્યું), વ્યાપ્યવ્યાપક સંબંધ હોય ત્યાં કર્તાકર્મ સંબંધ હોય. એમ ‘આવો ભાવ્યભાવક સંબંધ જ્યાં હોય ત્યાં ભોક્તાભોગ સંબંધ સંભવે,...’ ભાષા પણ બધી સામે સામી નાખી. સમજાણું કાંઈ? આત્મામાં વિકારી હરખ ને શોક, દિલગીરી કે રતિના જે પરિણામ જીવમાં થાય તે જીવને ભોગવવા લાયક છે અને ભોક્તા આત્મા છે. હવે એને ટાળવા છે, ત્યારે તેને શુદ્ધ સ્વભાવ તરફની દૃષ્ટિ ને જ્ઞાન થતાં જે સમ્યક્ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને શાંતિની પર્યાય થઈ તે ભાવ્ય છે, આત્મા તેનો અનુભવનાર—ભોગવનાર છે. સમજાણું કાંઈ? આહાહા...!

અજ્ઞાનમાં મિથ્યાત્વ અને રાગ-દ્વેષ, તેના હરખ-શોકના પરિણામનો ભોક્તા (થાય), બસ! એ ભાવ્ય. પરચીજમાં નહિ, પરચીજને લઈને નહિ. એ સાટા કે સ્ત્રીને લઈને અહીં રાગ-દ્વેષ ભાવ્ય થયો એમ નહિ અને ભાવ્ય આત્માનું એ પર થાય એમ નહિ. શું કીધું સમજાણું?

એ સ્ત્રીનું શરીર કે લાડવા, દાળ, ભાતને લઈને હરખ-શોકનું ભાવ્ય થયું એમ નહિ અને એ શરીર ને પરવસ્તુ આત્માને ભાવ્ય થાય એમ નહિ. આત્માને એ ભોગવવા યોગ્ય થાય એમ નહિ અને એને લઈને અહીં ભાવ્ય ભોગવવા યોગ્ય થાય એમ નહિ. સમજાણું કાંઈ? આહાહા...!

વીતરાગની એક એક વાત વહેંચીને ભેદજ્ઞાન કરાવી નાખે એવી છે. ભાઈ! તને તારી ખબર નથી. કહે છે કે, ભોગવવા યોગ્ય અજ્ઞાનીને વિકારી ભાવ (છે) અને ભોક્તા આત્મા (છે). આવું જ્યાં ભાવ્યભાવક છે ત્યાં ભોક્તાભોગ્યસંબંધ છે. ભોક્તા આત્મા ને ભોગ્ય એ વિકારીભાવ. ધર્મની દશા જ્યાં આત્માના અનુભવનું ભાન થયું (કે) ભગવાન આત્મા શુદ્ધ સ્વભાવનો સાગર છે એમ જ્યાં રાગથી ભિન્ન પડીને સ્વભાવનું સમ્યગ્દર્શન થયું. સ્વભાવનું સમ્યગ્દર્શન, એમ. સમ્યક્ ભાન, શ્રદ્ધા અથવા દેખવું. સમ્યગ્જ્ઞાન થયું ને સમ્યક્ શાંતિ થઈ એ ભાવ્ય છે અને આત્મા તેનો ભોક્તા છે. માટે ત્યાં ભાવ્યભાવક સંબંધ જ્ઞાનીને લાગુ પડ્યો. તેથી જ્ઞાનીને ભોક્તાભોગ્ય સંબંધ ત્યાં લાગુ પડે છે. વિકારી ભાવ ભોગ્ય ને આત્મા ભોક્તા એ જ્ઞાનીને લાગુ પડતું નથી. અજ્ઞાનીને નિર્વિકારી ભોગ્યભાવ અને આત્મા ભોક્તા એવું એને લાગુ પડતું નથી. આહા...! એ ૧૦મી ગાથા.

‘બીજી જગ્યાએ ન સંભવે.’ ભોગવવા યોગ્ય જીવનો ભાવ આત્મા સિવાય બહાર ન હોય અને ભાવ્ય આત્મા સિવાય બહાર ન હોય અને ભાવક—એ ભાવ્યનો ભાવક પણ બીજો બહાર ન હોય. પોતે ને પોતે ભાવક ને પોતે વિકારી ભાવનો ભોગવનાર. આ રીતે ભાવ્ય-ભાવક ને વ્યાપ્ય-વ્યાપકનું સ્વરૂપ અનાદિથી સિદ્ધ સંબંધ છે. એને સમજે તો એને સ્વરૂપ તરફની દૃષ્ટિ કરીને પેલું વિકારી ભાવ્ય છે તેને ટાળીને નિર્વિકારી ભોક્તા થાય એને ધર્મ કહેવામાં આવે છે.

(શ્રોતા :- પ્રમાણ વચન ગુરુદેવ!)